

UDLÆNDINGE PÅ HÅNSKRIFTJAGT I DET SEKSTENDE ÅRHUNDREDES DANMARK

AF

HARALD ILSØE

De mangeartede bestræbelser der udfoldedes af renæssancetidens humanister og deres lærde efterfølgere for at fremskaffe historiske kildeskrifter af enhver art, er et fængslende kapitel i videnskabshistorien, ofte spændende som beretningen om de geografiske opdagelser. Hvad enten det gjaldt studiet af den antike kultur eller udforskningen af fædrelandets historie, søgte man tilbage til kilderne, arbejdede intensivt med at opklare dunkle steder i disse, opledte håndskrifter med bedre læsemåder eller rejste rundt til arkiver og biblioteker i forventningen om at finde hidtil ukendte værker, som kunne føre studiet videre. Der er over hele denne håndskriftjagt en udholdenhed og umiddelbar opdagerglæde, som stadig fænger og river med. I eftertidens øjne betyder det så mindre, at resultaterne ikke altid stod mål med forventningerne.

Kapitlet begyndte for Danmarks vedkommende med Christiern Pedersens initiativ til opsporingen og udgivelsen af det fuldstændige Saxohåndskrift; men Christiern Pedersens bedrift står isoleret. Først i det 16. århundredes sidste decennier fandt herhjemme en indsamling sted i den store stil, Anders Sørensen Vedel og Arild Huitfeldt blev vore første store håndskriftsamlere. De nærede begge planer om at skrive en ny Danmarkshistorie, og væsentlig med det formål for øje støvede de riget rundt for at indsamle kildemateriale, eller de satte andre i gang med at tage kopier, gemene skrivere såvel som højtstående venner og kolleger. Helt nede på skolebænken mærkedes deres initiativ: et håndskrift af Arnold af Lübecks slavekrønike, bevaret i Det kongelige Bibliotek som Gl. kgl. saml. 2288, 4°, er på Huitfeldts opfordring afskrevet efter et middelalderligt forlæg af skoledrengene i Ribe. Eftersøgningerne blev almindeligvis foretaget i bedste indbyrdes forståelse. Fandt Vedel noget usædvanligt, underrettede han Huitfeldt eller vice versa. For som

Vedel opmuntrende skrev til sin samlerkollega: „Der vil være mere end nok. Hvis der er nogen som følger i vore fodspor, vil selv han finde mangt og meget, som han med hæder vil kunne prøve sin skarpsindighed på.“¹⁾ – Udgaverne af Adam af Bremens kirkehistorie (1579), de Ethundrede danske viser (1591), Anders Sunesens latinske parafrase over Skånske lov (1590), de norske kongesagaer (1594) og Ælnoths skildring af Knud den Helliges levned (1602) er velkendte resultater af de to's ihærdige eftersøgninger i klostre og biblioteker.

Længe før havde man dog på dansk grund stiftet bekendtskab med humanisternes indsamling. Det var sket i form af de henvendelser, som forskellige italienske humanister med pavelig støtte i det 15. og de første årtier af det 16. århundrede havde rettet hertil angående sjældne oldtidsskrifter. Hvordan forventningerne herom kan være opståede er det vanskeligt at udrede. Sandheden er vel, at henvendelserne mindre var baserede på begrundede forestillinger om eksisterende håndskriftskatte end forfængelige håb om i disse europæiske yderkanter at gøre det helt ekstraordinære fund. Vitterligt forhørte man sig i Danmark om tabte bøger af Livius eller endog originale håndskrifter af apostlen Paulus! Der er da næppe heller grund til at deltage i de ældre historikeres veklager over de ubodelige tab, som blev påført landet af „alle de af den pavelige curie udsendte røvere.“²⁾ Udbyttet var, som Ellen Jørgensen har fremført, mere end magert.³⁾ Men alligevel tør Paul Lehmann i sin lærde studie over emnet (1941) ikke ganske afvise, hvad vi kunne kalde tabstraditionen. Lehmann citerer undervejs en lang række ældre og nyere hjemmelmænd, blandt de sidste Anders Sørensen Vedel og Gotlandshistorikeren Hans Nielsson Strelov (1587–1656), og erklærer derpå, „at desværre tillader det hidtil kendte materiale ikke en klar afgørelse af hvad der overdrevet og fordrejet i disse efterretninger, og hvad der er sandt.“⁴⁾ Det er at være for pessimistisk. Lad være at visse udtalelser i nogle 1400-talskrøniker unddrager sig kontrol: de sene efterretninger hos Strelov m. fl. bør man med sindsro kunne se bort fra. Og hvad oplysningerne hos Vedel angår, har ganske vist også andre end Lehmann tillagt dem vægt, men rigtignok uden overhovedet at have underkastet dem en kritisk vurdering.⁵⁾ Det sidste turde dog ingenlunde være umuligt.

Vedel beklager sig to steder over håndskriftmanglen. „Huad som documenter udj clostere anlanger,“ lyder det i et brev marts 1595 til Valdemar Parsberg, „er vel huer mand vitterlig, at fast alle deris bibliothecker ere plundrede i feide tid, *oc ellers aff vdlendiscke folck, som nogle aar forleden er forloffuet* [o: har fået lov til] *at drage omkring her i riget effter documenter at søge, oss selff til liden fromme. Saa ieg haffuer intet synderligt*

bekommet, der ieg drog igennem i riget faa aar forleden . . .“⁶⁾ Hvem han nærmere sigter til med „vdlendiske folck“ fremgår af en anden og tilsvarende udtalelse i hans et til to år tidligere skrevne fortale til sin utrykte Danmarkshistorie. Det hedder her, at „hvis saadanne forraad som her hafve været i closterne uden ald tvil det vi vide beskeeden og kundskaf paa . . . den er oss saa skammeligen forryct, ja saa got som fraløgn og forførd af landet *ved dennem som ere ved pafvelig brevve og ellerss under et andet skin forlofvæt at drage her omkring ofver alt riget*. Met saadan listige behendighed er oss danske afhendiget vore historiske antiqviteter af fremmede giester . . .“⁷⁾

Umiddelbart virker Vedel som et troværdigt førstehandsvidne. Han havde selv rejst rundt til klosterbibliotekerne og kan personlig tale med om deres magerhed. At de havde lidt under krigsurolighederne (vel først og fremmest grevefejden) er helt selvfølgeligt. Videre giver Vedel de omrejsende udlændinge skylden. Blandt disse fremhæver han dem der har støttet sig til pavebreve, altså sagt i almindelighed de førnævnte italineske humanister. Men hvor har Vedel nu denne årsagsforklaring fra? Man mærker sig forbeholdet i det sidste citat: „det vi vide beskeeden og kundskaf paa.“ Havde man ved de gamle klostre og kapitler endnu på Vedels tid bevaret en erindring om de italienske henvendelser? Næppe så længe, et halvt til et helt århundrede efter; i givet fald havde Vedel vel selv henvist til så god en hjemmel.⁸⁾ Vi vil hævde, at hans kundskab var erhvervet ad litterær vej.

For det første kendte han helt sikkert *Chronica Slavica*, hvori den pavelige nuntius Marinus de Fregeno og hans indsamling i Danmark (ca. 1460) står omtalt. En afskrift af krøniken i den sjældne inkunabeludgave fra slutningen af det 15. århundrede udleverede han 1595 til Niels Krag, der dette år var blevet udnævnt til rigets officielle historieskriver.⁹⁾ Dernæst ejede han selv et eksemplar af Roskildemunken Peder Olsens årbogsudskrifter, der i en notits fortæller om samme episode.¹⁰⁾ Og endelig finder man i en fortegnelse over hans håndskrifter opført „Literæ Leonis X ad Christianum II, ut Joh. Heitmers clericum Leodicens. permittat excutere bibliothecas regni et in castro Callundburgensi“ – dvs. en afskrift af brevet, som pave Leo X 28. november 1517 skrev til Christian II om at lade Johannes Heitmers fra Liège lede efter håndskrifter i Danmark, specielt i arkivet på Kalundborg slot.¹¹⁾ Med disse kilder i baghånden kunne Vedel magelig udtale sig som han gjorde om årsagerne til håndskriftmanglen. Hvad *de* oplyste var det han vidste „beskeeden og kundskaf paa.“ Nogen selvstændig kildeværdi m. h. t. håndskrifternes vandring ud af landet har hans ord ikke.

Nøje overvejet åbner citaterne dog et enkelt sted mulighed for en videre folkning. Jeg tænker på de nævnte fremmede, der „ellers under et andet skin“ (end pavelige breve) fik lov til at drage rundt i landet. Formodentlig er bemærkningen en flothed fra Vedels side, i al fald ikke noget at bygge på, men det kan på den anden side ikke udelukkes, at han på en eller anden måde har vidst noget om en indsamlingsvirksomhed foretaget efter pavedømmets fald, altså groft taget i hans egen tidsalder, inden han selv begyndte at samle. Men hvilke? Man leder i litteraturen forgæves efter blot nogenlunde fyldige oplysninger herom. I fuld erkendelse af materialets spinkelhed, men i det håb at andre med tiden vil kunne supplere det fremlagte, skal jeg afdække sporene af nogle udenlandske efterforskningsforsøg foretaget i tiden mellem de italienske humanisters henvendelser og Vedels og Huitfeldts indsamling.

1: Sagn om bortgemte skatte er som bekendt sejglivede. I henvend tre århundreder levede der på Irland en bestemt tradition, om at der i København opbevarede en samling gamle irske manuskripter, som i sin tid skulle være blevet hjemført til Danmark af vikingerne. Irlandske forskere forhørte sig herom hos Ole Worm, hos Hans Gram og hos den ældre Bernstorff, hver gang med negativt resultat. Naturligvis, traditionen havde intet som helst på sig. Alligevel måtte chefen for Kgl. Bibl. Christian Bruun så sent som i 1882, da sagen ved en henvendelse var blevet taget op påny, rykke ud med endnu etementi, hvori man på pudsigt måde fornemmer ligesom en gennem århundrederne opsparet irritation over denne hårdnakkede og i grunden plagsomme vrangforestilling hos irerne.¹²⁾

Omtrent lige så vedholdende synes i ældre tid visse allerede berørte forestillinger hos de sydeuropæiske humanister at have været. Myten om Nordens uudnyttede håndskriftskatte var øjensynlig spillevende endnu omkring ca. 1540, da kong Frans I instruerede den danske, men i Frankrig uddannede adelsmand Jørgen Lykke om at anstille visse litterære undersøgelser, når han som fransk udsending kom til Danmark. Den desværre udaterede instruktion har karakter af et notat, men er i al sin knaphed et herligt stykke anvendt filologi. Den lyder i oversættelse:

„Påmindelse til grev Lykke om at lade søge i bibliotekerne i Danmark og andre omliggende lande, om der findes gamle græske, hebraiske eller latinske bøger (o: håndskrifter) og skaffe sig titlerne på disse, for at de kan komme til kongens kundskab.

Item at udvirke hos kongen af Danmark, at han lader sende kongen nogle rensdyr, som er en dyreart større end hjorte og som har store og

vidtforgrenede horn, og i nogle lande lader man dem arbejde i marken som med heste. Og også at lade sende nogle elsdyr. Ligeledes at forhøre sig om der ikke i disse lande er en anden slags dyr, som Cæsar kalder „vros“ og som i dagligtale hedder bisoner, hvilke er store som fuld-voksne tyre, men har kroppe som hjorte, fortil stærkt lødne og næsten lige så meget som en løve, og har horn som tyre, men langt større.“¹³⁾

Således forenedes Frans I.s sympati for humanistiske studier med passionen for ædelt jagtvildt i en henvendelse til Danmark. Helt sikkert udtrykker det kostelige dokument hans personlige ønsker. Da kongen ved en tidligere lejlighed havde en anden dansk udsending, Peder Svave, i audiens, brød han af midt i de politiske forhandlinger og spurgte – ifølge Svaves referat –: „Om vi har urokser? eller en bestemt særlig art hjorte? eller rensdyr? eller geirfalke?“¹⁴⁾ Disse og lignende spørgsmål stod øjensynlig stadig ubesvarede, da Lykke skulle rejse for kongen til Danmark. Hertil kom så spørgsmålene udsprunget af kongens velbekendte bog- og biblioteksinteresser, som han jo dyrkede bl. a. netop ved at lade sine ambassadører i udlandet hjemsende bøger og håndskrifter.¹⁵⁾ Instruktionen har hidtil været så godt gemt, at det vist stort set er forblevet upåagtet, at han også forsøgte denne fremgangsmåde i Norden.¹⁶⁾ Som det fremgår tænkte han dog ikke i første omgang på at gøre erhvervelser, både Lykke og han har vidst så lidt om de konkrete håndskriftmuligheder, at henvendelsen havde fået en rent orienterende karakter. Den i og for sig interessante omstændighed, at græske og hebraiske skrifter i instruktionen optræder på lige fod med latinske, siger mindre om forventningerne end om den franske humanismes daværende, næsten demonstrativt tresprogede retning. Vi behøver blot at minde om Frans I.s modtræk mod Sorbonne, oprettelsen 1530 af Collège du Roi (senere Collège du France) med de tre berømte lærestole i de nævnte sprog.

Jørgen Lykke havde unægtelig fået sin sag for. Da instruktionen findes opbevaret i en af Rigsarkivets franske aktpakker, kan det slutes, at ønskerne faktisk må være blevet forebragt Christian III. Herudover vides intet. Man ville ellers give en hel del, både rensdyr og elsdyr, for at vide hvordan Lykke skilte sig fra sine hverv. Ikke mindst hvordan han klarede sig som så at sige kongelig autoriseret realkommentator til Cæsars Gallerkrig, 6. bogs 28. kapitel om uroksen!

2: Christian III var selv bogsamler omend ikke i samme forstand som Frans I, og da slet ikke som denne en liebhaver af håndskrifter. Samtidig tysk litteratur, især kristelig, havde hans hovedinteresse.¹⁷⁾ Hvad der ved reformationens gennemførelse blev frigjort af litterært materiale

forblev ved kapitler og klostre eller tilfaldt det reorganiserede universitet i København. Så tidligt som 1537 lod Christian III efter Bugenhagens tilskyndelse foranstalte en indsamling til det nye universitetsbibliotek ved magister Jørgen Thornmann (alias Georg Pylander), og det lykkedes virkelig denne ved en rundrejse at fremskaffe en tilfredsstillende grundstamme af bøger, selv om man, som Bugenhagen skrev til kongen, stadig følte savnet af nogle hovedværker.¹⁸⁾

Den næste kendte indsamling af systematisk karakter fandt sted i 1550'erne. Bemyndiget ved et kongebrev besøgte historikeren Hans Svaning da en række af de gamle gejstlige institutioner for at tilvejebringe materialet til en Danmarkshistorie med vægten på tiden efter ca. 1200, hvor Saxo sluttede.¹⁹⁾ Det må væsentlig have været utrykte kilder til Danmarks historie i middelalderen, Svaning var på jagt efter, og i det mindste så meget er bevaret af hans materiale, at man kan se, at han fik samlet og afskrevet et betydeligt antal kilder.²⁰⁾ I dette arbejde skete imidlertid en mærkelig afbrydelse 2.2.1556, da han på Christian III.s ordre måtte møde frem i København med alt hvad han havde samlet til sit brug. Ordren dateret 19.12.1555 er i sig selv et vægtigt vidnesbyrd om hans grundighed, thi motiveringen lyder: „Vider, at her er naagre vdi rigit, som agte at lade vdgaae naagre bøger, och hvor mand lader forfare vdi closterne eller andenstedz eptther exemplaria, tha sige the, atj [ɔ: at I] tilforne haffue anammit thennom. Thij bede wij . . .“ etc.²¹⁾

Hvem var disse „nogle udi riget“ og med hvilket formål ville de gennemse klostresamlingerne? Skade at det kun er muligt at gisne. Her er ellers noget, som Vedel kunne have vidst besked om: Svaning var som det vil vides hans svigerfader. Men det synes ikke engang at kunne afgøres, om ordene tager sigte på indfødte danskere (bosatte i riget) eller på tilrejsende udlændinge (på besøg i riget). Vi kan kun pege på et par muligheder.

Med hensyn til den første fortolkningsmulighed har det vistnok ikke tidligere været fremført, at det kan have været Henrik Smith, den produktive Malmøforfatter, som har ønsket at se klosterbøgerne. Henrik

På modstående side: Kobberstik af Cornelis Huyberts i G. Julii Cæsaris Quæ Extant ed. Samuel Clarke, London 1712. Originalens pladerand 45 × 53 cm. Stikket illustrerer Gallerkrigens 6. bogs kap. 26–28 om nogle mærkværdige dyr i Germanien: okser af skikkelige som hjorte [ɔ: rensdyr?], elsdyr og urokser. Om de sidste hedder det, at „de er lidt mindre end elefanter, men af udseende, farve og legemsbygning som tyre“. Noget anderledes forestillede Frans I sig dem, skønt han udtrykkeligt henviser til Cæsar, se foregående side.

America
Alleg. Buffalo

C. Allen

The American Buffalo, or Bison, is a large mammal, and is found in the western part of North America. It is a very hardy animal, and is able to live in the most severe climates. It is a very useful animal, and is used for many purposes. It is a very beautiful animal, and is a great ornament to the landscape. It is a very valuable animal, and is a great source of food and clothing. It is a very intelligent animal, and is able to learn many things. It is a very brave animal, and is able to fight off its enemies. It is a very loyal animal, and is able to protect its family. It is a very hardworking animal, and is able to do many things. It is a very strong animal, and is able to carry heavy loads. It is a very fast animal, and is able to run quickly. It is a very agile animal, and is able to jump high. It is a very graceful animal, and is able to move with ease. It is a very beautiful animal, and is a great ornament to the landscape. It is a very valuable animal, and is a great source of food and clothing. It is a very intelligent animal, and is able to learn many things. It is a very brave animal, and is able to fight off its enemies. It is a very loyal animal, and is able to protect its family. It is a very hardworking animal, and is able to do many things. It is a very strong animal, and is able to carry heavy loads. It is a very fast animal, and is able to run quickly. It is a very agile animal, and is able to jump high. It is a very graceful animal, and is able to move with ease.

Smith havde på denne tid en stor verdenskrønike under udarbejdelse, nævnt 1555 i dedikationen til lægebogen „Tredie Urtegaard“, og de bevarede uddrag af den færdige, men aldrig udgivne krønike vidner om så omfattende en læsning, at man med Lauritz Weibull „kan icke annat än förvånas öfver mängden af de historiska skrifter, som denne vågmästare i Malmö haft till sitt förfogande.“²²⁾ Tidspunktet passer desuden glimrende. Arbejdet var endnu ikke afsluttet i 1557)²³⁾ og Smith kan ved sine gode forbindelser med rigsrådsadelen – Mogens Gyldenstjerne, Antonius Bryske og Herluf Trolle – meget vel have udvirket, at Svaning en tid skulle stille sine erhvervelser til hans rådighed. Når forklaringen alligevel ikke uden videre kan godtages, skyldes det, at der jo i indkaldelsesbrevet tydeligt tales om flere personer. Med mindre Smith har haft medarbejdere, rammer den derfor højst en del af sandheden.

Ikke meget sikrere stiller kilderne os med hensyn til den anden fortolkningsmulighed: at det var nogle udlændinge som stod bag. Således har H. F. Rørdam ganske vist tolket indkaldelsesordren og samtidig foreslået, at der kunne være tale om Sebastian Münster på jagt efter bidrag til sin kosmografi.²⁴⁾ Dette må imidlertid afvises, Münster var død flere år tidligere (1552). Hertil bør dog føjes, at det senere har vist sig, at Münster faktisk har forhort sig i Danmark; det skete blot så tidligt som i 1543, i form af et brev til hans gamle bekendt professor Christiern Morsing.²⁵⁾ Men dermed er udlændinge-hypotesen ikke affærdiget. I 1550'erne var der i udlandet flere andre storværker under forberedelse. Opmærksomheden samler sig i denne forbindelse om den protestantiske kirkehistorie „De Magdeburgske Centurier“, for hvis udgivelse Christian III notorisk viste interesse.

3: Første bind af de Magdeburgske Centurier, *Ecclesiastica historia . . . secundum singulas centurias . . . congesta per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica*, udkom foråret 1559 hos Oporinus i Basel. Det blev et gigantisk værk. Uden nogensinde at blive fuldendt nåede det i løbet af 15 år op på 13 svære foliobind. Det første var af forfatterne med teologen Matthias Flacius Illyricus i spidsen tilegnet den nylig afdøde Christian III, den nye konge Frederik II samt den senere kejser Maximilian II.

Når den danske konge indtog førstepladsen blandt den lange række fyrster, hvem de følgende bøger efterhånden dediceredes – Erik XIV af Sverige langt nede i rækken med 4. binds første bog²⁶⁾ – skyldtes det utvivlsomt først og fremmest den økonomiske støtte han havde ydet værket. Om dette noget prekære punkt udtaler forfatterne sig nærmere i en privat følgeskrivelse til Frederik II dateret 19.4.1559. De havde,

skrev de, indtil dato fået udbetalt 400 daler, hvad der var betydeligt mindre, end hvad der var blevet stillet dem i udsigt. Gennem sin tyske hofpræst Heinrich von Bruchofen havde Christian III i sin tid tilsagt dem en sum på 1000 daler; mon nu kong Frederik ville indfri sin faders løfte og tillige eventuelt selv lægge noget til?²⁷⁾ – Kongens svar er ikke bevaret, men da han ved brevets modtagelse lod udbetale 100 daler, og da værkets følgende bind indgik til biblioteket i Københavns slot i en ellers indkøbsfattig tid, er det vel sandsynligt, at arbejdet har fundet videre støtte.²⁸⁾ Totalbeløbet forbliver ukendt.

Mærkelig nok findes hverken i dedikation eller følgeskrivelse den ringeste antydning af at forfatterne på anden måde havde haft forbindelse med Danmark. Det er ikke desto mindre en kendsgerning, at centuriatorerne (som de kaldes) under deres omfattende forberedelser havde sendt en medarbejder hertil for at hente stof. Inden brikkerne lægges på plads, må kirkeværket imidlertid præsenteres lidt nærmere.²⁹⁾

Det var Matthias Flacius der havde udkastet planen til De Magdeburgske Centurier, hvormed han bevidst tilsigtede en fornyelse af kirkehistorien. Heri skulle kirkens udvikling skildres århundrede for århundrede ud fra en sandere og mere uhildet provelse af kilderne end hidtil var sket, med andre ord protestantismens overensstemmelse med den ældste kristne kirke godtgøres og omvendt pavedømmets stadig større afvigelser herfra dokumenteres. Planen lå klar ca. 1552 og blev sat i værk med usædvanlig organisatorisk dygtighed. Flacius knyttede en stor stab af medarbejdere til sig, der hver for sig fik bestemte opgaver at varetage i arbejdsprocessen: stofindsamling, kontrollering af kilderne eller den endelige bearbejdelse. For sidstnævnte gjaldt inden for de enkelte århundreder en fast systematisk inddeling i seksten kapitler med hver sit hovedemne, f. eks. kætterhistorie, kirkeforfatningens historie, lærens historie, jødernes historie og i sidste kapitel den almindelige politiske historie, forsåvidt som den greb ind i kirkehistorien. Værkets brede anlæg krævede omfattende studier, og da jo virkningen i den katolske verden med sikkerhed kunne beregnes, lagde Flacius megen vægt på at tilvejebringe et hidtil uset fundament af kilder, udfærdigede personlig detaljerede søgelister³⁰⁾ og satte talrige bekendte og medarbejdere i gang med at samle ind over hele Europa.

Vanskelighederne var uhyre. For at kunne udnytte klosterskattene i større omfang skulle lange rejser foretages, en både bekostelig og farefuld affære. De udsendte medarbejdere måtte i de katolske lande ikke sjældent færdes under falsk navn og foregivende for overhovedet at blive indladt i bibliotekerne. Da Flacius tilmed var en noget svingende, men

altid stridbar teolog kunne også forholdet til andre protestantiske kredse være belastet. Henvendelsen til Danmark er i så henseende talende. Mens Flacius som det sig hør og bør står som medunderskriver af den trykte dedikation, mangler hans navn blandt underskrifterne i den medfølgende bønsskrivelse til kongen. Grunden er givetvis den, at han kendte Christian III.s misbilligelse af hans uforsonlige særstandpunkter i lærespørgsmålene og derfor klart ville have gjort sagen en dårlig tjeneste, hvis han personlig havde deltaget i henvendelsen.³¹⁾ At de mange praktiske og finansielle hindringer blev overvundet er et imponerende vidnesbyrd om sejt udholdenhed og et sjældent organisatorisk talent.

Vi vender tilbage til kildeindsamlingen og retter opmærksomheden mod en af Flacius' flittigste medarbejdere, studenten Markus Wagner fra Friemar (død som præst 1597). Markus Wagner var, som det hedder i en samtidig karakteristik, ikke nogen filosofisk eller stor ånd, men han kunne rejse med et minimum af udgifter og forstod at indynde sig, så at selv svært tilgængelige håndskrifter blev stillet til hans rådighed.³²⁾ Han gik med liv og lyst op i indsamlingsarbejdet, ja disse spændende ungdomsår stod sidenhen for ham som et højdepunkt i hans liv, hvortil han gang på gang i breve og skrifter vendte tilbage. Takket være denne omstændighed får vi et par oplysninger forærende om en rejse, som han på Flacius' vegne foretog til Danmark og Skotland i 1553.

Kildestederne er nogle bemærkninger i Wagners *Einfeltiger Bericht wie durch Nicolaum Storcken die Aufruhr in Thüringen . . . angefangen sey worden*, Erfurt 1596, og – navnlig – de personlige brevbilag til *Thüringen Königreichs . . . warhafftiger kurtzer gegründter Auszug aus Antiquitatibus*, Jena 1593.³³⁾ Som et hovedpunkt kan det herudfra fastslås, at Wagner opholdt sig i Danmark februar 1553 og da kom i forbindelse med professor ved Københavns Universitet Johannes Machabæus.³⁴⁾ Dette møde med Machabæus var næppe tilfældigt. Utvivlsomt var Machabæus fra sine Wittenbergår 1540–42 personlig bekendt med Flacius, og hertil kommer som et vigtigt moment, at han i moden alder var udvandret fra Skotland, Wagners næste rejsemål. Machabæus havde, inden han gik over til protestantismen, været prior ved dominikanerklosteret i Perth og har antagelig givet Wagner gode forhåndsoplysninger om, hvor og hvordan han bedst kunne finde frem til håndskriftsamlingerne i de skotske klostre.³⁵⁾ Det ser endda ud til, at Machabæus hos Christian III har udvirket en anbefalingsskrivelse for Wagner, thi denne påstår i et senere brev, at han af kongen var „ablegatus“ til Skotland.³⁶⁾ Hvordan det nu end forholder sig, Wagner kom med et skib fra Helsingør til Skotland, introduceredes til abbeden ved St. Andrews

Matthias Flacius Illyricus. Træsnit efter tegning af Tobias Stimmer i Nicolaus Reusner, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*. Argentorati (s: Strasbourg) 1587. Originalens størrelse. – Reusner fik gennem Henrik Rantzau forbindelse med Danmark (jfr. s. 44) og har dediceret nævnte værk til Frederik II.

og opnåede ved dennes hjælp adgang til de omliggende biblioteker, så at han virkelig fik gode ting med sig tilbage til København – „dass ich viel guter Bücher, nur alles wunderlicher weise geschrieben mit fracturis durch seiner gnaden intercession nach Copenhagen in Dennemarck gebracht und geführet, derer noch etliche (zweiffels ohn) in der Könighlichen Mayestat Libereyen seyn werden, dass ich also dem Herren Abt zum grossen danck nachschreiben und nachsagen muss.“³⁷⁾

Såvidt er sagen klar. Mere uldent forholder det sig med hensyn til Wagners eventuelle danske udbytte. Mens hans fund i Skotland den dag i dag kan eftervises i biblioteket i Wolfenbüttel, hvor Flacius' bibliotek havnede,³⁸⁾ er det næppe muligt at udpege tilsvarende resultater af hans virksomhed i Danmark, iøvrigt heller ikke at finde spor af de håndskrifter som han hævder blev overgivet til kongens bibliotek i København.³⁹⁾ Og dog havde Flacius ment, at Danmark var et af de steder, hvor der var meget at finde.⁴⁰⁾ Selv er Wagner tavs herom. Det eneste spor at gå efter synes at være et af ham omtalt manuskriptvolumen indeholdende hans notater fra samtaler med berømte lærde mænd, heriblandt Machabæus. Men det gik tabt sammen med andre dele af Wagners bibliotek 1567 under krigshandlingerne ved Gotha.⁴¹⁾

Var de håndgribelige resultater af Danmarksbesøget få, tør i det mindste eet hævdes: det skyldes ikke dårlige fortalere. Ikke blot var Johannes Machabæus en af de mest indflydelsesrige professorer ved Københavns Universitet, også den i 1559-brevet omtalte Heinrich von Bruchofen havde i sin egenskab af hofpræst kongens øre. Han stod Machabæus nær – var blevet indkaldt fra Tyskland ved Machabæus' mellemkomst – og hans sympati for centuriatorerne bevidnes af Flacius selv, der i et utrykt brev fra 1556 fortæller, at Bruchofen havde givet anvisninger på, hvordan man skulle forholde sig for at opnå den ønskede pengehjælp fra Christian III.⁴²⁾ Det i særlig grad bemærkelsesværdige er imidlertid, at såvel Machabæus som Bruchofen i 1554 blev sat til at gennemgå visse klosterbiblioteker, Machabæus som kongens repræsentant ved registreringen af Øm klostres bibliotek,⁴³⁾ Bruchofen for at udtage egnede bøger i klostret i Voer til brug for Universitetsbiblioteket.⁴⁴⁾ Flacius kunne således ikke finde bedre hjælpere i Danmark.

Og nu Svaning igen. Det er indlysende, at Flacius med disse forbindelser ved en fornyet henvendelse kan have været i stand til at udvirke, at Svaning skulle møde frem med sit materiale i København. Af kongebrevet fremgår, at de der havde foranlediget det, forinden havde forhørt sig i klostrene. Det kunne efter den her fremsatte hypotese være sket via Bruchofen eller Machabæus. Forklaringen får naturligvis stå ved sit

værd. Vi vil blot pege på, at der *kan* have været en forbindelse mellem kirkeværkets fremstød i Danmark og Svanings indkaldelse 1555/56.

Med Markus Wagner er vi endnu ikke færdige. Hans besøg i Danmark var primært et led i arbejdet for kirkeværket, men det har tillige et andet aspekt. Når tyske historikere indtil noget efter midten af det 16. århundrede værdigede Norden deres opmærksomhed, var det gerne i forbindelse med undersøgelser over den fælles dunkle oldtid, ved høj-lærde spekulationer over f. eks. cimbreres, teutoners og goters herkomst eller fantasifulde forsøg på at følge dem på deres vandringer. Den samme interesse havde Wagner. I nogle ganske få eksemplarer af hans „Thüringen Königreich“, ved et heldigt træf også i det her benyttede, findes vedføjet et aftryk af et brev til ham fra den franskfødte, senere som kursaksisk diplomat bekendte Hubert Languet.⁴⁵⁾ Det er dateret København den 28.2.1553, kort før Wagner forlod byen, og afslører lidt om Wagners (og Languets) nordiske historiespekulationer.

„Bedste Markus“, lyder begyndelsen, „under drøftelserne i går havde jeg megen glæde af at tale med den fremstående doktor i teologien, dr. Machabæus, og jeg fik til overmål at høre om din nidkærhed med hensyn til at opspore ældgamle kilder.“ Øjensynligt har man snakket historie, og vedrørende et af Wagner fremført historisk problem, spørgsmålet om hans stammefrænders de gamle thüringers herkomst, er Languet nu kommet i tanke om, at han i en gammel codex har set, at de nedstammer fra Japhet og på et tidspunkt har været bosatte „der hvor østhavet forener sig med vesthavet, det vil sige de skandinaviske oer.“ At Wagner har rejst rundt i disse egne og afskrevet gode kilder, som vil kunne belyse dunkle punkter i historien, føler Languet sig forvisset om. For sin part ønsker han at stille Wagner et modspørgsmål. Hvor i al verden ligger Varila arx, hvor Varus [den romerske feltherre, år 9 e. kr.] blev nedkæmpet af germanerne?⁴⁶⁾ Med henblik på kildeindsamlingen giver Languet endelig i brevets sidste del forskellige tips om steder i Tyskland, hvor der var værdifulde manuskripter at finde.⁴⁷⁾

Det er jo ganske væsentlige spørgsmål, man har drøftet, omend Languets meddelelser om thüringerne turde være højst fordægtige. Interessant er det under alle omstændigheder, at disse lærde materier diskuteredes i København anno 1553. I de samtidige danske kilder afspejler diskussionen sig ikke; men den har næppe forekommet Machabæus eller andre tilstedeværende uvedkommende. Tværtom var den af en vis aktualitet: året efter blev den landflygtige svensker Johannes Magnus' store latinske værk om goter- og sveakongerne udgivet i Rom, i lang tid det inspirerende grundlag for sådanne og lignende spekulat-

tioner over Skandinaviens placering i folkevandringshistorien. Som et morsomt biprodukt af drøftelsen i København tør vi regne den anskuelse Languet ved en senere lejlighed gjorde sig til talsmand for: at titlen kejser rettere burde tillægges den danske eller svenske konge frem for den spanske, eftersom de gotiske konger der omstyrtede romerriget jo havde deres oprindelse i Skandinavien!⁴⁸⁾

4: De sidste her behandlede henvendelser kom fra rigsstaden Strasbourg, i reformationsårhundredet hjemstedet for en lødigt samtidshistorieskrivning. Strasbourg var tidligt gået over til protestantismen, men fastholdt en neutral eller mæglende kurs gennem tidens mange politiske og religiøse modsætninger. Her havde Calvin for en tid fundet tilflugt, og her valgte Johannes Sleidan at slå sig ned, da han skrev på sin i politisk henseende ingenlunde ufarlige skildring af reformationstidens historie, „De statu religionis et reipublicae Carolo V Caesare commentariorum libri xxv“ (1. udg. 1555), som helt op i det 19. århundrede blev hovedværket for periodens historie.

Ved sin død 31. oktober 1556 efterlod Sleidan sig et udkast til en fortsættelse af dette værk, en 26. bog som førte skildringen frem fra febr. 1555 til sept. 1556. For en af hans varme støtter, den bog- og kunstelskende pfalzgreve Ottheinrich blev det nu en æressag at få udkastet gjort trykfærdigt og iøvrigt at sikre dets videreførelse år for år, så at sige i hælene på de aktuelle begivenheder. I den anledning henvendte Ottheinrich sig til Strasbourg-rektoren Johann Sturm og bad ham påtage sig hvervet. Sturm indvilgede, men først efter nogen tøven og da under visse forudsætninger, bl. a. betingede han sig at Ottheinrich ville skaffe ham den nødvendige adgang til arkiverne, samt (hvad han efter arbejdets karakter anså for påkrævet) at denne ville garantere for hans personlige sikkerhed.⁴⁹⁾ Der er ikke noget mærkeligt i at Sturm, mens forhandlingerne stod på, forhørte sig i Danmark om Christian III.s stilling til sagen.⁵⁰⁾ Siden 1540'erne havde han stået i regelmæssig forbindelse med kongen som lønnet meddeler af politisk nyhedsstof.⁵¹⁾ Og da kontrakten med Ottheinrich endelig blev sluttet, var det lige så nærliggende at bede Christian III om at stille arkivalisk materiale til rådighed.

Den herom rettede anmodning – dateret 1.4.1557 – er ved selve sin form et slående eksempel på Sleidanværkets hurtige berømmelse. Sturm fortæller uden nærmere præsentation, at han skal fortsætte „Sleidanus“ (kun forfatteren nævnes, ikke værket), og endnu mere påfaldende: Sturm forudsætter, at kongen på forhånd ved, hvor Sleidan er standset

og altså fortsættelsen skulle begynde. Om formålet med henvendelsen angiver Sturm ganske kort, at det vil lette hans arbejde, hvis kongen af sine arkiver ville meddele ham noget „de Danicis et maritimis rebus.“⁵²⁾

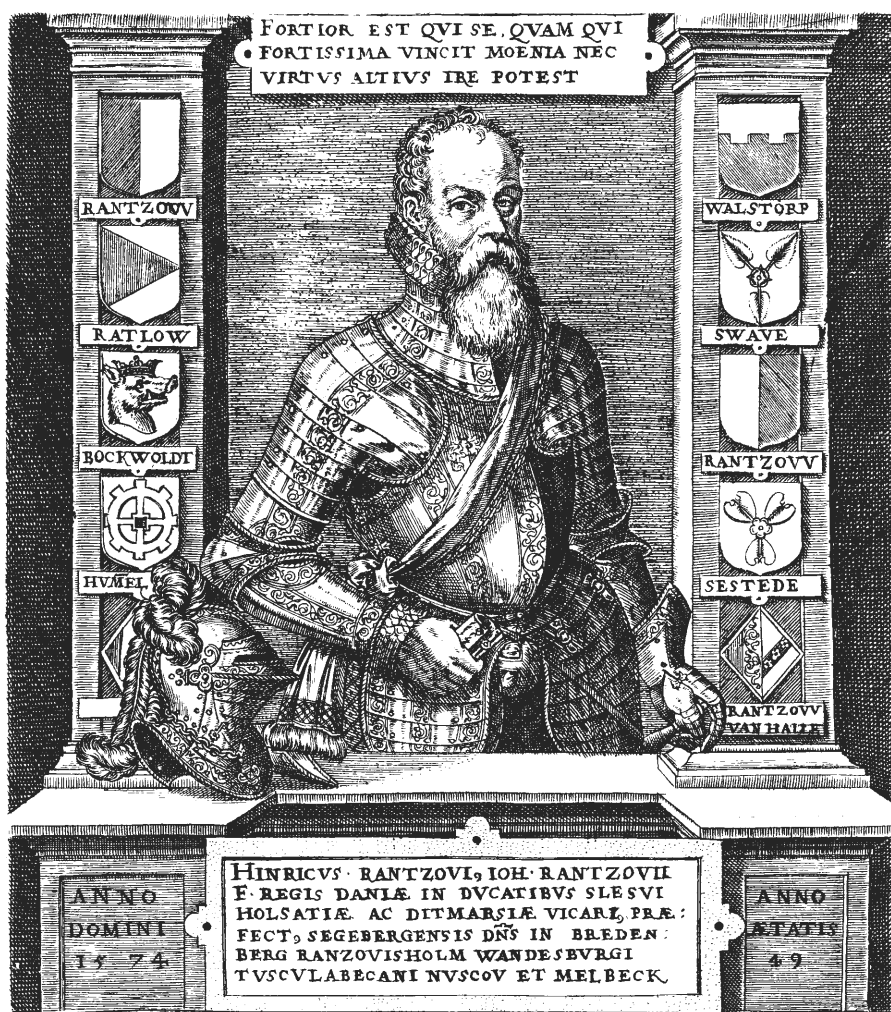
Noget svarbrev er ikke fundet, og det er vel tvivlsomt om kongen ud fra en så vag formulering overhovedet har kunnet gætte, hvad Sturm ønskede. For eftertiden er det ulige lettere. Åbenbart sigter Sturm med „begivenhederne til søs“ til de danske flådemanovrer i sommeren 1555, hvorom en række rygter samme år havde svirret i udlandet. Sleidan berører selv spørgsmålet i et brev til Calvin 17.8. – „om den danske flåde som er ankommet til Skotland (!) har vi endnu ikke erfaret noget“, meddeler han⁵³⁾ – og i den omsider i 1558 udgivne 26. bog går usikkerheden så vidt, at der om Danmarks formodede krigshensigter i 1555 refereres hele tre forskellige forlydender samt hvad det forlød til sidst, at flådebevægelserne ikke var rettet mod andre end sørøvere og pirater.⁵⁴⁾ Man forstår, at Sturm ønskede klarhed over dette punkt, formodentlig netop således fremstillet i Sleidans efterladte kladde. Det vil imidlertid være uretfærdigt at give Christian III skylden for den manglende stillingtagen. Sturm fik aldrig gjort noget alvorligt ved arbejdet, hverken overarbejdet kladden eller bragt en fortsættelse i stand, så det har betydet lidet, om svaret fra Danmark var positivt eller negativt. Een gang trykt blev de af Sleidan løst nedskrevne rygter stående i alle senere udgaver. Om ikke før så lad rygtespindet være opklaret her: det sidste forlydende var det rigtige.⁵⁵⁾

Videreførelsen af Sleidan lod vente på sig, indtil Sturm fik overdraget opgaven til dr. Michael Beuther fra Karlstadt. Til gengæld gik Beuther frem med stor energi og udsendte i løbet af et lille kvartsekel en lang række ajourførte Sleidanudgaver, hvoraf den sidste, udkommet i hans dødsår (1587), nåede frem til 1583.⁵⁶⁾ Beuther havde desuden heldet med sig, da han søgte forbindelse med Danmark. Fra 1565 var han bosat i Strasbourg og kom som lærer ved Sturms akademi i berøring med mange af de unge danske adelsmænd, som blev oplært her. Blandt disse kan nævnes Arild Huitfeldt,⁵⁷⁾ brødrene Mogens og Falk Gøye (der iøvrigt ankede over at han var dyr at være i kost hos)⁵⁸⁾ og i 1571 to af Henrik Rantzaus sønner. Under sidstnævntes ophold besøgte Beuther deres præceptor Christopher Kellinghausen og forhørte sig om muligheden, af at han til sin Sleidanfortsættelse fik meddelt materiale vedrørende den nylig afsluttede nordiske syvårskrig. Henrik Rantzau var kendt som en velynder af videnskab og kunst og måtte jo som statholder i hertugdømmerne, mente Beuther, have et intimt kendskab til begivenhederne. Et halvt års tid gik hen uden at der skete noget, men så gav Kelling-

hausen livstegn. Fra Breitenburg skrev han 9.4.1572 til Beuther, at Rantzau på grund af sine mange forretninger ikke havde kunnet hjælpe så hurtigt som han selv ønskede. Men nu i en ledig stund havde Rantzau gennemgået krigens akter, havde heraf uddraget de vigtigste begivenheder, ordnet dem i en kronologisk række „et quasi in commentarium retulerat.“ Den således udarbejdede synopsis fulgte med brevet og skulle ifølge Kellinghausen sætte Beuther i stand til at bringe en sand historisk skildring af syvårskrigen. Brevets opbevaring (i afskrift) i Rantzaus egen brevkopibog dokumenterer dennes personlige engagement i sagen.⁵⁹) For en gangs skyld kan det med sikkerhed konstateres, at en henvendelse til Danmark har givet resultat.

En nærmere analyse af Beuthers udnyttelse af Rantzau-stoffet ved behandlingen af syvårskrigen hører ikke hjemme her. Den *er* allerede tildels foretaget, dog uden kendskab til det nys refererede brev.⁶⁰) Heller ikke skal vi gå ind på Beuthers videre samarbejde med Rantzau, hvorved han mellem andet blev i stand til at udgive sin „Kurtz begriffene Anzeigung vom Leben und Wesen der . . . Könige zu Dänemarck, Sueden, Nordwagen etc.“ (Basel 1587) med biografier og billeder af de oldenburgske konger og de mest kendte af Rantzau-familiens medlemmer.⁶¹) Takket være den store samling films af Henrik Rantzaus vidtspredte korrespondance, som efterhånden er blevet samlet i Kgl. Bibl., vil man for tiden ca. 1575–1598 kunne give et helt anderledes fyldigt billede af kommunikationen mellem udenlandske, især tyske historikere og forfattere og danske lærde og adelige, der i større eller mindre grad var knyttet til statholderen og hans kreds, yderst i periferien Vedel og Huitfeldt. Ud af dette samarbejde kom adskilligt værdifuldt, Beuthers billedværk, editio princeps af Albert af Stades annaler til 1256 (Helmstedt 1587), den fine samling af kobberstukne prospekter af danske og holstenske byer i 4. og 5. bind af Georg Braunius' europæiske billedværk *Theatrum urbium* (Köln 1588–98) – og meget mere. Men det er en anden historie.

Undersøgelsen er nået til ende. Der er undervejs fremdraget vidnesbyrd om flere fra udlandet foretagne henvendelser og vel at mærke alle i formen korrekte, rettede til kongen eller hans statholder. Udover de til Beuther sendte udskrifter er der imidlertid ikke fundet eet bevis på at håndskrifter eller dokumenter virkelig skulle være vandret ud af landet. Og da slet ikke noget som man med Anders Sørensen Vedel kan tage forargelse over. Forsåvidt er undersøgelsens resultat negativt. Heropimod kan vi på kreditsiden sætte den hos Markus Wagner fundne

Henrik Rantzau. Kobberstik efter Jacob Mores den Ældre i *Epigrammatum historicus liber*, auctore Henningo Conradino Gambrivio, Antwerpen 1581. Originalens størrelse.

oplysning om en ikke nærmere præciseret forøgelse af kongens bibliotek i 1553, unægtelig en mager postering, omend det bør noteres: i skotsk valuta. En slags balance opnås dog, hvis man med forfatteren vil se henvendelserne i et lidt større perspektiv som led i de kulturelle forbindelsers historie.

De er sjældne, men trods alt positive vidnesbyrd om den lærde verdens interesse for Danmark ved midten af det 16. århundrede.

NOTER

(1) „... erit plus satis. Quod si quisquam erit, qui nos etiam subsequi volet, næ iste multa reperiet, in quibus ingenium cum laude exercere valeat“, brev af 28.10.1578, trykt foran udgaven af Adam af Bremen; genoptrykt i H. F. Rørdam, *Historieskrivningen Arild Hvitfeldt*, 1896, tillæg nr. 35. – (2) C. F. Wegener, *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel*, [2. udg. 1851], s. 145; *Vedel Simonsens Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder*, I, 1813, s. 40 ff. – *Vedel Simonsen, Bøger og deres Skæbne*, 1946, s. 60 ff. – (3) Ellen Jørgensen, *Italienske Humanisters Manuskriptrejser til Danmark* (*Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, II, 1915, s. 76–80). – (4) Paul Lehmann, *Auf der Suche nach alten Texten in nordischen Bibliotheken* (sa. forf.s *Erforschung des Mittelalters*, [I], Lpz. 1941, s. 280–306), s. 290. – (5) Foruden Lehmann, *Vedel Simonsen og Wegener a. a. Ellen Jørgensen i Historisk Tidsskrift*, 8. Rk. IV, 1912–13, s. 39 f. – (6) Wegener a. a. s. 201 – (7) [P. F. Suhm], *Samlinger til den Danske Historie*, I, 2, 1780, s. 151–52. – (8) Tværtimod fremhæver Vedel klosterforstandernes forbeholdenhed: „ia ieg neppeligen sommesteds maatte stedis ind paa Capitlet at see deris Breffuckister, end siden at faa der noget vdaff dennem“, Wegener a. st. – (9) Lehmann a. a. s. 289; S. Birket Smith, *Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728*, især dets *Håndskriftsamlinger*, 1882, s. 107 nr. 9, jfr. s. 80 note 4.

(10) Lehmann a. a. s. 289; E. J. de Westphalen, *Monumenta inedita rerum Germanicarum*, IV, Lips. 1745, sp. 1593 nr. xxii:1; *Annales Danici Medii Ævi*, ed. Ellen Jørgensen, 1920, s. 203. – (11) Westphalen a. a. sp. 1593 nr. xxiii:3 (c: *Acta pontificum Danica*, VI, Kbh. 1915, nr. 4640). Jfr. Birket Smith a. a. s. 124 nr. 44 og s. 156 nr. 121. – (12) [E. C.] Werlauff, *Om Irlændernes Forsøg paa at finde Dokumenter til deres Historie i Danmark* (*Maanedsskriftet Ny Minerva*, October, November og December 1807, s. 83–96); *Aarsberetninger fra det store kongelige Bibliothek*, III, 1874–1889, Kbh. 1890, s. ccx. – (13) *Udateret seddel i Rigsarkivet, Tyske kancelli, Udenrigske afdeling, Speciel del, Frankrig A III 29: Forskellige akter, arkivfortegnelser, chifre og tryksager 1541–1768?*, trykt i *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv*, IV, 1866–70, s. 172. – (14) „An habeamus vros, an peculiare qvoddam ceruorum genus, an renes, an hierofalcones?“, Peder Svaves dagbog under 3. juni 1531, *Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv*, III, 1861–65, s. 174–75. – Renner og elsdyr var meget efterspurgt i Frankrig. Også Ludvig XI havde rettet henvendelse til Sverige og Danmark desangående og købte 1479 seks af hver hos en hanseatisk købmand, se Louis Delavaud, *Les Français dans le Nord*, Rouen 1911, s. 47–48. Når elsdyrene blot omtales i forbigående i instruktionen (og slet ikke i 1531) skyldes det måske, at Frans I tidligere var blevet præsenteret for arten. I 1519 modtog han som gave fra Christian II to elsdyr samt bl. a. nogle elsdyrhuder, Delavaud a. a. s. 51 og F. Cygnæus, *Bidrag til de nordeuropeiska folkslagens historia hämtade ur sydeuropeiska källor*, I, Helsingfors 1848, s. 292–93.

(15) Jfr. William Norvins lille opsats *Kong Frants den Førstes græske bibliotekar* (*Nordisk tidskrift*, Sth. 1913, s. 241–56). – (16) Dietrich Schäfer har som den vistnok eneste observeret aftrykket det note 13 a. st., *Geschichte von Dänemark*, IV, Gotha

1893, s. 455 note 1. – (17) Carl S. Petersen, Christian IV.s Boggave 1605 til Københavns Universitet (Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, XXXIV, 1947, s. 115–41, 151–86) s. 131 ff.; afhandlingen er i let revideret skikkelse optrykt i sa. forf.s Afhandlinger til dansk Bog- og Bibliotekshistorie, 1949, s. 1–81, se der s. 22 ff. (18) Foruden Bugenhagens brev til Christian III 28. 12.1537 (bl. a. trykt i Baltische Studien, XXXVIII, Stettin 1888, s. 160–66) er kilden til denne indsamling en afskrift af det Thornmann medgivne kongebrev 8.9.1537, trykt i Lauritz Weibull, Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden, Lund 1901, s. 14–16. Jfr. også H. F. Rørdams notits i Ny kirkehistoriske Samlinger, II, 1860–62, s. 366–68. – (19) Kongebrevet er ikke bevaret, men omtales i et senere kongebrev fra 24.2.1579, Kancelliets Brevbøger 1576–1579, Kbh. 1900, s. 577. Om Svaning som historiker se iøvrigt H. F. Rørdam, Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen, 1867, s. 66–101. – (20) Svaning-Hvitfeld. Svanings Danmarkskrønike 1241–1282, udg. ved Kr. Erslev, 1928, s. viii; Harald Ilse, Håndskriftet H 112 og de danske historikere (Historisk Tidsskrift, 12. rk. I, 1965, s. 399–437), s. 429–33.

(21) Brevet er bedst gengivet i H. F. Rørdam, Københavns Universitets Historie, IV, 1868–74, s. 126. – (22) Lauritz Weibull, Henrik Smith (Skånska samlingar, utg. af Martin Weibull, 1894–1895, IV, 1, Lund 1897, s. 1–63), s. 46; jfr. Monumenta Historiæ Danicæ, udg. af H. F. Rørdam, I, 1876, s. 575 ff. – (23) Historisk Tidsskrift, 12. rk. I, 1965, s. 429. – (24) H. F. Rørdam, Historieskrivningen etc., s. 73. – (25) Udg. af Efraim Lundmark i Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1939, Upps. 1939, s. 97. Både Rørdam og Lundmark har iøvrigt oversat, at brevet allerede forelå trykt i E. M. Fant, Observationes selectæ historiam Svecanarum illustrantes, XV, Ups. 1790, s. 158–59. Det er nu yderligere trykt i Briefe Sebastian Münsters. Lateinisch und deutsch, hrsg. und übers. von Karl Heinz Burmeister [Frankf. a. M.] 1964, s. 71–73. – (26) Jfr. Lychnos 1944–45, Upps. 1945, s. 226 f. noten. – (27) A. Schumacher, Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark, III, Kph. u. Lpz. 1759, s. 245–48. – (28) De 100 daler: Carl S. Petersen a. a. 1947, s. 171/1949, s. 59 (uden at han dog har set sammenhængen); smst. s. 123/s. 11 om værkets tilstedeværelse i kongens bibliotek. – De trykte uddrag af rentemesterregnskaberne 1559 ff. indeholder intet, der sigter til centurierne, men nogen negativ slutning kan naturligvis ikke drages heraf. Omvendt tør man heller ikke bygge på oplysningen i Peder Hansøn Resen, Kong Frederichs Den Andens Krønike, 1680, s. 30 (umiddelbart efter Frederik II.s kroning), at kongen skænkede forfatterne „en stoer summa pendinge til samme verck, at det kunde blifve tryckt oc komme den gemeene mand til beste.“ Oplysningen er mistænkelig vag og skyldes måske en slutning fra et sted i et skrift af Flacius, hvor han beklager sig over manglende økonomisk støtte til kirkeværket: „Gantz Dennemarck *ausgenommen Kön. M.* nichts“, Bericht M. Fla. Illyrici von etlichen Artikeln der Christlichen Lehr, u. st. 1559, bl. J verso. Trykåret 1559 har da evt. fået Resen til at sætte udbetalingen i forbindelse med kroningen samme år.

(29) Hvor intet andet anføres er kilderne til det følgende dels selve værket dels Wilhelm Preger, Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit, II, Erlangen 1861, s. 413–68, og J. Wilh. Schulte, Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien (19. Bericht der Philomathie in Neisse 1874–1877, Neisse 1877, s. 50–148).

(30) En sådan er aftrykt i Karl Schottenloher, *Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 50/51), Münster in Westf. 1927, s. 157–66. – (31) Jfr. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, I, 1852–55, s. 287; desuden den nedenfor i note 42 anførte kilde. – (32) *Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur*, IV, Lpz. 1843, s. 86–88. Hovedværket om Wagner er iøvrigt a. a. af J. Wilh. Schulte, der også rummer en Wagner-bibliografi. – (33) Lånt fra universitetsbibliotekerne i henholdsvis Halle og Jena. – (34) Brev i Thüringen Königreich bl. [Q 1]verso, hvorom mere nedenfor. – (35) Jfr. Harald Ilsoe, Christian og Johannes Machabæus. Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser (Kirkehistoriske Samlinger, 7. Rk. V, 1965, s. 454–71). – (36) Brev til Henrik Rantzau maj 1593 i Thüringen Königreich bl. P 2: „Anno Christi 1553 cum à serenissimo et pientissimo principe D. D. Christiano, Duce Holsatiæ, Schelwick [!] etc. Rege Daniae et Norwegiæ, P. M. istuc [v: in Scotiam] ablegatus . . .“. – (37) Einfeltiger Bericht bl. 43; bl. 27 verso om overfarten fra Helsingør. – (38) Heinrich Schneider, Beiträge zur Geschichte der Universitätsbibliothek Helmstedt, Helmstedt 1924, s. 29–38; Copiale Prioratus Sanctiandree . . . ed. by James Houston Baxter (St. Andrews University Publications no. 31), London etc. 1930, introduction.

(39) Jeg har uden resultat gennemgået katalogen over Christian IV.s boggave til universitetet 1605 i AM 901 4° og fortegnelserne over Universitetsbibliotekets håndskrifter trykt i a. a. af Birket Smith. – (40) I et testimonium for Wagner, dat. sept. 1557, udtaler Flacius m. fl., „vt profectiones solus susciperet in exteris nationes, præsertim ad ea loca vbi plurimos libros inueniri posse existimauimus. Hac igitur de causa fuit in Dania, [Scotia], Austria“ etc., Thüringen Königreich bl. [K 4], jfr. bl. L verso. – (41) Einfeltiger Bericht bl. 49; om Wagners bibliotek se også Walter Schmidt-Ewald, Die Bibliothek eines thüringischen Gelehrten aus dem 16. Jahrhundert (Beiträge zur thüringischen und sächsischen Geschichte. Festschrift für Otto Dobenecker, Jena 1929, s. 343–60). – (42) Brev fra Flacius til Regensburg-reformatoren Nikolaus Gallus i Stadtarchiv Regensburg, Archiv. Eccl. I 21, 316, hvoraf arkivet velvilligt har meddelt mig en xerox-kopi. Det er udateret, men kan sikkert henføres til efteråret 1556. Der står her: „Rex Danie pollicitus est annuatim 200 [taleros], nec tamen hactenus quicquam misit. Quare miseramus nunc nuncium, qui mihi attulit privatim litteras a quodam lectore Copenagensi quibus me hortatur, ut M. Henrici [= Bruchofen] consilio literisque paream, id est porro non certem cum adiaph. Nam tales eius litere venture breui dicuntur, tunc propter illius alterius spem non scripsit.“ – (43) Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, I, Tillæg s. 35. – (44) Smst.; desuden Ny kirkehistoriske Samlinger, II, 1860–62, s. 755–56.

(45) A. a. bl. [Q 1]verso – [Q 2]; brevet findes ikke i de af J. Wilh. Schulte gennemsette eksemplarer i Breslau og Leipzig, a. a. s. 71, men har dog tidligere været omtalt i Caspar Sagittarius, *Introductio in historiam ecclesiasticam*, Jena 1718, s. 249. – (46) Jfr. Tacitus, *Annales*, I, 60–62. – (47) Det refererede parti lyder i originalsproget: „Optime Marce, in hesterno colloquio maxima lætitia affectus sum ex sermone Machabæi, S.T.D. summi viri, et tuam in perquirendis vetustissimis monumentis diligentiam abundè cognoui. Verum ad tuam quæstionem quod attinet, de patria Thu-

ringia memini me legere Moguntia in perantiquo codice, Thyrigeras verè descendere à Iaphet et sedem suam habuisse istis in locis, vbi mare occidentale cum orientali coniungitur, hoc est, in insulis Scandiuianis [!], quas te percurisse, et plurima monumenta ibi annotasse et quasdam reliquias inuenisse et multa inde conscripsisse et in album redegisse miminè dubito, quæ ad historiarum illustrationem tibi plurimum profutura sunt, et progressu temporum eos a Saxonibus ista loca occupasse coactos. bellis infestissimis, quæ partim ipsimet obtinent, partim hæreditario iure adhuc possident. Ex te autem econtra certior fieri cupio vbinam locorum Varila arx sita sit, quam ita appellatam fuisse in vetustissimis monumentis olim in Bibliotheca M. A. [?] deprehendi. Quod Vari Romani Legio ibi sit cæsa à Germanis.“ Efter et stykke om muligheden for at finde manuskripter i Tyskland slutter Languet: „At de his alio tempore fusius. Currus versus Haligsignoram cum a R. M. nobis adiunctus sit, in te mora vt nulla sit, dispice. Haffnia 1553. 28. Februarij.“

(48) Brev af 28. juli 1563 refereret i Regesta diplomatica historiae Danicæ, Series secunda, II, 1907, nr. 4570. – Languets Danmarksbesøg var led i en studie- og dannelsesrejse (se Melanchthons anbefaling i Corpus Reformatorum, vol. 8, Halis Saxonum 1841, sp. 139–40); men næppe dette alene. Brevet til Wagner viser, at han var indviet i planerne angående kirkeværket („... quibus innotescas literis q̄ instructus et Gubernatorum et inspectorum Ecclesiasticæ historiae intercessionibus exornatus“) og samme efterår var han beviseligt i fuld gang med at samle ind andetsteds i Europa (Schulte a. a. s. 71–72). Han har da sikkert efter evne støttet Flacius' fremstød i Danmark. Personlig bekendt med denne synes han dog ikke at være blevet før sidst på året 1553. I et brev til den tyske humanist og statsmand Kaspar von Niedbruck dateret Wittenberg 1.12.1553 giver han et karakteristisk situationsbillede af et besøg hos Flacius, hvorefter følgende her kan citeres: „Han modtog mig yderst venligt og drøftede mange ting med mig, som han ikke ville drøfte med hvemsomhelst. Han forekommer mig at være en arbejdsom, omhyggelig og helt sikkert lærd mand. Om hans tro vil jeg ikke dømme, omend jeg jo på ingen måde kan acceptere hans fjendtlige holdning over for D. præceptor [o: Melanchthon]. Da han ville føre samtalen ind på de bekendte stridigheder, kunne han mærke, at jeg ikke billigede dem, ... og drøftede ikke disse ting med mig mere ... Pas på at ikke D. præceptor eller nogen af hans nærmeste får mistanke om, at jeg har nogensomhelst omgang med Illyricus ...“ (oversat fra det latinske brev trykt i Joseph Chmel, Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien. II. Wien 1841, s. 238f). – Languet besøgte også Norden i 1556 (H. F. Rørdam, Københavns Universitets Historie, I, s. 294 note 1; Sven Kjøllerström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, Lund 1935, s. 13–14). Han blev trods manglende litterær produktion 1560 anset for så kompetent en historiker, at han af Wittenberg-universitetet blev indstillet til en lærestol i historie (Walter Friedensburg, Geschichte der Universität Wittenberg, Halle a. S., 1917, s. 293 f.).

(49) Vedrørende Sturm og Sleidanfortsættelsen se Karl Schottenloher i det note 30 a. a. s. 51 f, 171–80, 186–88; om Sleidan i almindelighed Walter Friedensburg, Johannes Sleidanus. Der Geschichtsschreiber und die Schicksalsmächte der Reformationzeit (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, LII, 1 (nr. 157)), Lpz. 1935.

(50) Johann Sturm til Ottheinrich 15.2.1557: „Disser sach halben hab ich in Dene-

marck und dem hertzog von Mechelburg geschriben“, Schottenloher a.a. s. 172. Dette brev synes imidlertid ikke bevaret. – (51) Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, IV, 1866–70, s. 249, 253–56, og A. Schumacher, Gelehrter Männer Briefe, II, s. 311–484 (et udvalg af brevene fra Sturm til den danske konge; brevene findes nu i Rigsarkivet, som har en fortegnelse over dem i registrant 63); Poul Colding, Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid, 1939, s. 161; Historisk Tidsskrift, 10. Rk. VI, 1942, s. 137. Et brev (koncept) fra Sturm til Københavns Universitet 3.6.1549 er i facsimile gengivet i Handschriftenproben des 16. Jahrhunderts nach Strassburger Originalen hrsg. von Dr. Johannes Ficker und Otto Winckelmann, II, Strassburg 1905, tavle nr. 85. – (52) Schumacher a.a. II s. 349. Faktisk befandt sig i kongens bibliotek originaludgaven af Sleidan 1555, mens en „Sledanus Deutsch“ trykt i Leipzig 1557, formentlig anskaffedes samme år, Carl S. Petersen i det note 17 a.a. s. 126, 154/15, 39. – (53) Sleidans Briefwechsel, hrsg. von Hermann Baumgarten, Strassburg 1881, s. 296. Rygtet berøres ligeledes i Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udg. ved E. Marquard, I, 1929, s. 334–36.

(54) Udgaven 1558, som er omtalt i Elsass-Lothringisches Jahrbuch, XII, Frankf. a. M. 1933, s. 106, har ikke været tilgængelig. Det pågældende sted er refereret efter en fransk oversættelse, Le vingtsixième livre de l'histoire de Jan Sleidan, Genève 1559, s. 10. – (55) Kancelliets Brevbøger 1551–1555, Kbh. 1885–86, s. 389, 391–92; Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne etc., I, s. 328, 336. – (56) Schottenloher a.a. s. 187; Otto Jung, Dr. Michael Beuther aus Karlstadt (Mainfränkische Hefte, Heft 27), Würzburg 1957, s. 76–87. – (57) H. F. Rørdam, Historieskriveren Arild Hvitfeldt, 1896, s. 18–19. – (58) Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. ved Gustav Bang, 1898–99, s. 91. – (59) Henrik Rantzaus brevkopibog på Breitenburg s. 43–44, her benyttet efter Ms. micro 473 positiv i Kgl. Bibl. Brevet er tidligere refereret i [Fr.] Bertheau, Aus dem Briefwechsel Heinrich Rantzaus von 1570 bis 1594 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, XXII, Kiel 1892, s. 239–84), s. 266, men ganske misvisende som indeholdende et afslag, gentaget i O. Jung a.a. s. 93. Jfr. at en „belli Danici descriptio“ faktisk befandt sig mellem Beuthers efterladte håndskrifter, Melchior Adam, Vitæ Germanorum philosophorum, Heidelberg 1615, s. 336. – C. Kellinghausen kendes iøvrigt som bogsamler, se O. Walde i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, XIX, 1932, s. 30, 36 f. (60) Hasse Petrini, Källstudier till Erik XIV.s och Nordiska sjuårskrigets historia, Lund – Kbh. 1942, s. 359–73. – (61) Monumenta historiæ Danicæ, udg. af H. F. Rørdam, 2. Rk. I, 1884, s. 354–56, 694–96.